

Ajalookirjandus 1924. aasta kohta Eestis on rikkalik, kui arvestada, et väljaastumine kestis ümmarguselt 6 tundi ja jäi niigi väikese riigi territooriumil kitsalt lokaliseerituks.

Juba 1925. aastal, värsketel 1. detsembri sündmuste järgel, ilmus Eesti Vabariigi välisministeeriumi informatsiooniosakonna juhataja abi A. Pallo sulest J. Saare varjunime all raamat «Enamlaste riigipöörde katse Tallinnas 1. detsembril 1924. Osavõtjate tunnistuste ja uurimise andmete järel». Arvukalt ilmus ajalehtede ja ajakirjades artikleid.

Nõukogude Eestis on ajalookandidaat A. Sunila kirjutanud 1. detsembri kohta kaks monograafiat, ette valmistanud dokumentide publikatsiooni, avaldanud artikleid. Peaaegu üheski Eesti Vabariigi poliitilist ajaloogu käsitlevas töös, olgu see ilmunud kohapeal või piiri taga, pole sellest sündmusest mööda mindud. Näib, et ei saa enam olla olulisi probleeme, mis poleks leidnud põhjalikku käsitlemist.

Levinumaid üldkontseptsioone on olnud põhiliselt kolm. Kõigepealt Nõukogude Eestis aastakümneid järgitult domineerinud seletus, mis põhiliselt tugineb 1930. aasta 1. detsembril «Pravdas» avaldatud artikli seisukohtadele. Selle järgi toimus 1924. aasta 1. detsembril EKP juhtimisel tööraha kangelaslik ülestõus, mis oli küpsenud kriisi tingimustes kujunenud revolutsioonilise olukorra arendusena. EKP tegi ära suure töö ülestõusu ideoloogilisel, poliitilisel ja sõjalistehnilisel ettevalmistamisel 1924. aasta kevadest peale. Kaotuse põhjused on peamiselt tehnilised. EKP ei suhtunud ülestõususse kui kunstisse. Hoolimata kaotusest oli ülestõus sündmus, mille õppetunde ja kogemusi peaks ammutatama kogu maailma kõigil aegadel.

Kohe pärast 1924. aasta 1. detsembrit tekkis **teine kontseptsioon**. Selle kohaselt oli väljaastumise lavastanud Nõukogude Liit ja Komintern eesmärgiga hävitada Eesti Vabariigi iseseisvus ja anastada see riik Eesti töölisklassil polnud väljaastumisele mingit pistmist. Selle korraldasid põrandaalused kommunistid nõukogude sõjaväelaste ja Nõukogude Liidust saadetud 188 kaarmeeste abil. Ühelt poolt kontseptsiooni on hoidnud ja mitmeti arendanud väliseesti ajaloolased.

Kolmas kontseptsioon kujunes pärast 1. detsembrit Nõukogude Liidus elavate ja töötavate eestlastest kommunistide keskel. Selle järgi oli 1. detsembri sündmustes tegu kitsa blankistliku vandenõuga, millel marksistliku revolutsiooni teooriaga pole midagi ühist. Väljaastumine ei tulenenud objektiivsest revolutsioonilisest olukorrast. Selles kajastus kuritegelik samm, mis andis eesti kodanusele võimaluse revolutsioonilise töölisklassi kapitaalseteks purustamiseks. Energiiliselt propageerisid seda kontseptsiooni J. Palvadre, P. Peterson, A. Riis, V. Vöölmann, K. Treufeldt VK(b)P Keskkomitee Eesti osakondade büroo häälekandjas «Edasi» 1924. aasta lõpul ja 1925. aasta esimestel kuudel.

Loomulikult oli viimane kontseptsioon EKP juhtkonnale kui ka väljaastumise osalenutele kõige ebameeldivam. Hukkamõistu teenis see relvastatud väljaastumise osalenute konverentsil Leningradis 12. ja 20. märtsil 1925. Aja-

gustis kordas hukkamõistu koos organisatsiooniliste abinõudega VK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo. Kategooriliselt nõuti lõpetada niisuguste vaadete propageerimine. Poliitbüroo vabastas töölt senised VK(b)P Keskkomitee Eesti osakonna büroo juhtivad töötajad, pannes büroo sekretäriks O. Rästa ja «Edasi» toimetajaks H. Pöögelmanni. Siitpeale kadus «Edasi» veergudelt ka vastav detsembri sündmuste kontseptsioon. Administratiivsete meetodite rakendamise tekitati oluline kahju poliitilise mõtte arengule. Paljud õigustatult tõusetunud küsimused jäid kas vastuseta või leidsid ühese seletuse.

Peatume veidi neil erinevail 1. detsembri ajaloolistel seletustel.

Mis ikkagi juhtus 1924. aasta 1. detsembril

Oma kirjas VSDTP Keskkomiteele «Marksism ja ülestõus» 1917. aasta septembris rõhutas Lenin: «Et ülestõus oleks edukas, peab ta toetuma mitte vandenõule, mitte parteile, vaid eesrindlikule klassile. Seda esiteks. Ülestõus peab toetuma rahva revolutsioonilisele vaimustusele. Seda teiseks. Ülestõus peab toetuma sellisele pöördepunktile kasvava revolutsiooni ajaloos, kus rahva esiridade aktiivsus on kõige suurem, kus kõikumised vaenlaste ridades ja revolutsiooni nõrkade, poolikute, ebakindlate sõprade ridades on kõige tugevamad. Seda kolmandaks. Nende kolme tingimuse poolest erinebki marksism ülestõusu küsimuse käsitlemisel blankismist.

Kui aga on olemas need tingimused, siis mitte suhtuda ülestõususse kui kunstisse tähendab reeta marksism ja reeta revolutsioon.» (26. kd., lk. 4–5).

Niisiis kolm marksismi blankismist eralduvat tingimust, enne kui saame rääkida ülestõusu kunstist.

Et Eestis oleks 1924. aasta 1. detsembril olnud olemas «rahva revolutsiooniline vaimustus», et väljaastumine oleks toetunud «pöördepunktile kasvava revolutsiooni ajaloos», kus kõikumised vaenlaste ridades ja ebakindlate liitlaste hulgas oluksid kõige tugevamad, et väljaastumine toetuks klassile, mitte parteile — kõike seda pole senises ajalookirjanduses suudetud või isegi püütud tõestada.

Tõepoolest, 1924. aastal valitses Eesti Vabariigis majanduskriis, olid hõõrumised valitsuses, kuid olukorda, mis tõugaks alamkihte massilisele relvastatud võitlusele, polnud. Töökaitsekomissari ebatäielikud andmed rääkisid sellest, et streigiliikumine oli 1924. aastal nõrgem kui varasematel aastatel (1922 — 23 streiki, 1923 — 34, 1924 — 15). Üle poole streikidest puhkes korratust palkade maksmisest. Töökaitsekomissari lisasid: «Streikide arvu vähenemine on põhjendatud tööpuuduse suurenemisega, mis pärast tööliste rohkem oma kodudest kinni hoitud ja streigi läbi kardavad neid kaotada.» Niisiis, mitte suur revolutsiooniline vaimustuse tõus, vaid ennem depressioonimeeleolu.

1922–1923 oli Eesti tööraha

keskel populaarsust võitnud ühisrindide idee ja platvorm. TÜV programmilise iseloomuga dokumendid ei kõnelnud vahetust sotsialistlikust revolutsioonist ega kommunistlikust valitsusest, vaid ühisrindide valitsuse loomise võimalusest, mis rahuldaks tööraha põhilised ülddemokraatlikku laadi majanduslikud ja poliitilised nõudmised. 21. jaanuaril 1924 rüüstasid politseiorganid kogu maal 300 töölisorganisatsiooni, areteerisid 200 aktivisti ja seejärel sulgesid 185 töölisorganisatsiooni. EKP dokumentides avaldati mõtet, et nende hoopide järel pole enam mõtet Eestis rääkida TÜV-st. Hoop oli olnud tugev. 3. augusti sõjavastane demonstratsioon Tallinnas oli enne 1. detsembri sündmuse viimane kord, kui töölised tänavale tulid.

Täiesti ebasoodsad relvastatud väljaastumisele olid välispoliitilised tingimused. Kogu Euroopa avalikkust ärritas nn. Zinovjevi kiri, mis otsekui paljastas Inglismaa valitsuse vastase Kominterni vandenõu plaani.

Tekib küsimus, kas EKP juhid tõepoolest arvasid, et 1. detsembri varahommikul tööle minejad liituvad väljaastumise võimu võtmiseks, või tekkis see kontseptsioon üldse alles siis, kui oli vaja enda ja maailma ees selgitada toimunut. Ei teadnud ju ei rahvas ega tema valitsus relvastatud väljaastumise kavatsustest. Veel enam, väljaastumise plaan oli nii salajane, et suurem osa tulevastest võitlussalklastest ei teadnud eelmisel õhtul, millega nad peavad hakkama tegelema eeloleval ööl. Ootamatu kutse etteteatamata kohas toimuva koosolekule — selle teadmisega lahkusid kommunistid, ametühingute aktivistid jt. side-meeste saatel õhtul kodudest. Oodanud kogumiskohas õõ otsa olematu koosoleku algust, said nad hommiku eel teada ees seisvast. Au meestele, kes siiski lahingusse läksid.

Tunduvalt täpselt, kui Lenini esitatud ülestõusu tingimused, iseloomustavad 1924. aasta 1. detsembril kujunenud olukorda nõukogude ajaloolaste hinnangud blankismile. «Suures nõukogude entsüklopeedias» (3. kd. 1970, lk. 242–243) on öeldud, et blankistid tegid, arvestamata objektiivseid tingimusi ja revolutsioonilise olukorra olemasolu, oma teoorias ja praktikas väikesearvulise revolutsiooninäärde rühmaga «peapaneuse löögi ootamatusele ja valitsuse mittevõimalisolekule vastulöögi andmiseks». Alles pärast eelväe võitu pidi ülestõusnutele liituma rahvas.

J. Anveldi aruandes 10. märtsist 1925 Kominterni Täitevkomiteele 1. detsembri sündmuste kohta, milles lükkati ümber vandenõu kontseptsiooni, öeldi ühtlasi: «Kahtlemata oli meie tegevuses teatud «vandenõu», püüdis... tabada vaenlast ootamatult. Kuid see «vandenõu» polnud suunatud sellele, et teostada pööre relvastatud rühma poolt ilma masside osavõtuta.» Samas aruandes märkis J. Anveldt, et «me ei suutnud ühendada võitlussalkade väljaastumist rahvahulkade väljaastumisega». Objektiivselt jääb järele siiski blankism, sõltumatult sellest, kuidas tagantjärele selgitati partei head tahet. Arvestades väljaastumise kujunenud üldist situat-

siooni, on täiesti mõistetav, miks EKP käsitas juhtunut just nii ja mitte teisiti. Tundub aga, et VK(b)P Keskkomitee Eesti osakondade büroo seisukoht oli tõele lähemal.

Küsimusi, mis seni on vastamata või millele on vastatud poolikult, leidub veel mitu. Miks kadusid näiteks väljaastumise eel ettevalmistustest tulevastest loodavast valitsusest? Oli ju O. Rästas alles septembrikuu «Kommunistis» kirjutanud, et töörahvavalitsus, mis pole sisult proletariaadi diktatuuri valitsus, on oma sotsiaalselt baasilt laiem kui kommunistlik valitsus. Kas oli siin tegu Kominterni V kongressi vahetu mõjuga 1924. aasta suvel, kus G. Zinovjev tugevasti ahendas TÜV ja selle valitsuse mõistet. Samastades

need proletariaadi diktatuuriaga? Ei tea me ju paljutki sellest, millist osa etendasid Kominterni juhtorganid ja G. Zinovjev kui Kominterni Täitevkomitee esimees 1. detsembri sündmustes. Üsnagi sarnaste väljaastumiste reas, mis kõik ebaõnnestusid, oli Eesti oma viimaseid. Pärast seda hakkas G. Zinovjevi täht Kominterni liinis kiiresti kahvatuma. Varem oli see hiilunud suure populaarsuse aupaistes. 1926. aastal kõrvaldati G. Zinovjev juhtivalt töölt Kominternis. Tema asemele asus N. Buhharin, kes selleks ajaks oli suuremad maailmarevolutsiooni sünnitusvalud ilmselt ülielanud. Peale Kominterni Täitevkomitee, G. Zinovjevi ja EKP tegeles aga 1. detsembri väljaastumisega Eestis veel spetsiaalne nn. Stalini sekretariaat. Sellegi tegevusest teame väga vähe. Dokumentide sügav salastatus ajaloolastele lubab vaid oletusi teha Kominterni välispoliitika kohta mis eksisteeris kõrvuti Nõukogude Liidu ametliku välispoliitikaga.

Milline sisuline osatähtsus oli väljaastumises nõukogude sõjaväelastel? Lehitsedes tole aja eestlastest nõukogude sõjaväelaste ja parteitöötajate toimikuid, leiame 1924. aasta alg sageli märkuse — suunatud Kominterni (EKP) käsutusse. Seniste arvutuste järgi oli Nõukogude Liidust tulijaid ümmarguselt 40, s.o. umbes seitsmendik osa võitlussalklastest. Tegu oli esmaklassiliste, vilunud sõjaväelastega. Nii töötas väljaastumise sõjalist plaani välja 25-aastane Punaarmee Peastaabi töötaja H. Tummeltau, kes 1923. aastal oli lõpetanud sõjaväeakadeemia. Tema lähemaid abisid oli A. Lillakas, nõukogude tegev sõjaväelane 1923. aastani. K. Rimm, keda A. Sunila on nimetanud «revolutsiooniarmee võitlussalkade staabiülemaaks», oli nõukogude Kindralstaabi Akadeemia lõpetamise järel kuni Kominterni käsutusse minekuni Punaarmee Kindralstaabi töötaja. Võitlussalkade tegevust koordineeris 9-liikmeline sõja-revolutsioonikomitee. Selle eesotsas seisis V. Klein, kes mõni aasta varem oli tegutsenud Nõukogude Venemaa ja Balti riikide piiril piirivalvevägede komissarina ning Ülevenemaalise Erakorralise Komisjoni Nõukogude Venemaa ja Eesti-Läti piiri osakonna sekretäriks. V. Kleini osa väljaastumises hindas ehk täpselt J. Anveldt 1925. aasta «Klassivõitluses»: «Tema aitas meie partei Keskkomiteele suurehinnalist materjali koguda selleks

pildiks, mida vaja oli, et otustavat sammu ette võtta.»

Väljaastumise plaani realiseerimisel oli oma osa täita ka häireolukorda viidud Kroonlinna sõjalaevadel ja neil 4 aastakäigu reservistidel, keda 29. novembril Leningradi sõjaväeringkonnas ootamatult kordusõppustele kutsuti, kuid pärast 1. detsembrit uuesti koju lubati minna.

Nähtavasti on väljaastumise ajalool selliseidki külg, mida pole lubanud käsitleda erilised, omalaadsed võitseerilised normid või lihtsalt keelud. Tänapäev pole analüüsitud põrandaaluse EKP relvastuse, tema kulude ja tulude. Loomulikult on tundmata ka need summad, mille eest hangiti relvi. Viimaseid endid oli vähe. 5–6 mehe kohta üks vintpüss, 2 mehe kohta püstol, 4 kohtal granaat, 97 mehe kohta 1 püstolkuulipilduja, 37 kohtal 1 pomm. Suured lootused olid sõjaväelaste ja ladude kiirele vallutamisele, kust pidi ammutatama tõhusat relvastuse täiendust. Järelikult võitlussalkadel, kes tegutsesid neis suundades, lasus eriline vastutus. Seda segasemaid tundeid tekitavad näiteks A. Lombaku mälestused («Leekides». Tln., 1980), kes juhtis ühte rühma Tondi sõjakooli rünnakul, kust loodeti saada relvi ja soomusmasinaid. Viimastel väljaastumisel tundeid hakkas ta koos teadmatust ootamisest tündinud meestega omal viil kontrollima neile määratud relvi, mis suuresti osutusid põhjalikult roostetanuks, seega mitte lahingukorras olevaiks. Ometi hindab meie ajalookirjandus kõrgelt just väljaastumise sõjalistehnilist ettevalmistust.

Põrmugi pole aga häbenetud näiteks fakti, et võitlussalkade maskkeerisid ennast võõra, rünnatava arme eeraldustunustega. Seda on relvavõitluste ajaioos alati taunitud ja karistused niisuguste tegude eest on olnud tavalisest karmimad.

Lahtisi otsi ilmneb ka 1. detsembri sündmuste ajaloo käsitlest. Näiteks. Kes siis lõpuks üldistas 20. mail aastail Hamburgi (1923), Tallinna (1924), Kantonis (1925) ja Shanghai (1927) relvastatud väljaastumiste kogemused raamatus «Relvastatud ülestõus»? Raamat ilmus 1928. aastal Zürichis ja selle autoriks oli märigitud A. Neuberg. Hiljem levisid peale raamatu saksakeelse variandi veel prantsus- ja venekeelne väljaanne. A. Sunila ütleb autoriks olevat saksa kommunisti H. Neumanni, kelle käsutusse antud Kominterni originaalmaterjalid vastavate sündmuste kohta. (A. Sunila. 1. detsember 1924. Tln., 1974, lk. 25.) H. Rebas väidab Rootsi Eesti Teadusliku Seltsi IX aastaraamatus (Stockholm 1985, lk. 161), et kevadel 1928 tulid kokku Kominterni juhtivad tegelased ja Punaarmee kõrgemad ohvitserid — P. Togliatti, J. Pjatnitski, J. Unšlicht, M. Tuhhatševski ja Ho Chi Minh. Nemat koos tegidki nimetatud raamatu, varustades selle varjunimega A. Neuberg.

Ühe ajaleheartikli mõõdukus on nüüd küsimusi tõstatud üha piisavalt. Vastatud neile paraku palju vähem. Näib, et 1. detsembri sündmuste 64. aastapäeval peaksime esitama ehk veel kord küsimuse, MIS SIIS IKKAGI JUHTUS 1924. AASTA 1. DETSEMBRIL. Ammendavaks vastuseks oleks vaja värskeamat pilgu üle vaadata senised kirjutlused ja käibele tuua ka need, mis seni mitmel pool veel kasutamata arhiivdokumente.

JÜRI ANT, ajaloo professor